

BÁRDOS JÓZSEF

Arany János korszerűségéről

Arany János költészete, különösen a balladák és a *Toldi* korán és méltán került be a magyar irodalomtörténeti kánonba, és ezzel szinte egy időben az iskolai tananyagba is. Azonban ennek az örömteli és ma is vitathatatlanul helyes eljárásnak következtében elég hamar, de ma különösen szembe kellett nézni azzal a problémával, hogy a korai kanonizálódás az értelmezések megkövesedését is eredményezte. Így a mai olvasók, a mai diákok egyre kevésbé érzik magukénak ezeket a remekműveket.

Így például megjelenésekor – és bizonyos értelemben még a XIX. század második felében is – fontos és időszerű lehetett Toldi Miklós alakjának, az érdekegyesítő politika „nemzeti hőse”-ként, később a „magyar karakter” tulajdonságainak hordozójaként való értelmezése. Ez testesült meg a már a költő életében megjelent, s később évtizedekig alapvetőnek tekintett Lehr Albert-féle magyarázatos *Toldi*-kiadásban¹, melynek hatása máig jelen van a közoktatásban.

Szó sincs arról, hogy Lehr Albert munkájának kiválóságát kétségbe akar-nám vonni. Pusztán arra gondolok, a *Toldi*-trilógia kínál ennél sokkal korsze-rűbb, a mai diákokhoz/olvasókhöz közelebb álló értelmezési lehetőséget is. Megtehetjük, hogy mindhárom műhöz egy közös problematika felől közelí-tünk. Ez pedig az identitás válsága.

A három különböző időben, különböző társadalmi-történeti viszonyok között született alkotást tehát nemcsak a szerző személye, a főhős élettörté-nete és bizonyos formai sajátosságok kötik össze. Egy közös, talán igazából még nem vizsgált, ma nagyon is aktuális vonásukra szeretném felhívni a fi-gyelmet. Arra, hogy bizonyos értelemben a *Toldi-trilógia* mindhárom részé-nek központi kérdése, hogyan változik meg a személyiség önmagához és a társadalomhoz való viszonya.

---

¹ A kérdésről igen alapos tanulmányt jelentetett meg Lengyel András: LENGYEL András: *Lehr Albert magyarázatos Toldi-kiadása*. Kortárs online 2015/11. <http://www.kortaronline.hu/2015/11/arch-lehr-albert-magyarázatos-toldi-kiadása/30296> (Letöltés: 2017. március 31.)

A Toldi

Az „ÉN”-identitás és „MI”-identitás konfliktusa

Mielőtt erről beszélnék, álljon itt egy gondolat Pataki Ferenc tanulmányából: *A kevésbé tagolt, hagyományhoz kötött társadalmakban, amelyekben a létezőnek nincs alternatívája, s az szinte természet adta kényszerűséggel és szükségszerűséggel érvényesül, a kétfajta reprodukció még igen közel áll egymáshoz. A kollektív lét az egyénhez – fejlődése különböző szakaszaiban – kész, merev, alternatívákat és személyes döntést nem ismerő, vagyis nem választható „identitásprogramokat” rendel hozzá.*²

Ilyen „kevésbé tagolt” volt a magyar társadalom 1848 előtt. Ezt a helyzetet, illetve ennek egy speciális problémává emelkedését láthatjuk a *Toldi* című elbeszélő költeményben. Egy ilyen társadalomban a „MI”-identitás szinte teljes mértékben meghatározza az „ÉN”-identitást. Az ember az, akinek születik. Lehet nemes, vagy lehet paraszt.

A *Toldi* azt a ritka és rendkívüli helyzetet jeleníti meg, amikor a *nemesi* „ÉN”-tudattal rendelkező Miklós, akit bátyja paraszti sorban tartat, neveltet, szembetalálkozik az őt *paraszt*nak látó világ ítéletével. Arany világosan kiemeli ezt a pillanatot, ismételt szóbeli megjelenítésével kifejezetten ráirányítja figyelmünket. Előbb Laczfi nádor szólítja meg Toldit így:

*„Hé, paraszt! melyik út megyen itt Budára?”
Kérdi Laczfi hetykén, csak amúgy félvállra;
De Toldinak a szó szívébe nyilallik,
És olyat döbben rá, hogy kívülről is hallik.
„Hm, paraszt én!” emígy füstölög magában,
„Hát ki volna úr más széles e határban?”*

S a megaláztatás még meg is ismétlődik, amikor – előbb az elbeszélő szavaival – halljuk:

*Szégyen és gyalázat: zúg, morog mindenki,
Egy paraszt fiúval még sem áll ki senki!*

Majd harmadszorra a hadnép egyik tagja szól le „szánva” Miklósnak:

*„Szép öcsém, be nagy kár,
Hogy apád paraszt volt s te is az maradtál.”*

Aki parasztnak született, az se képességgel, se tehetséggel nem léphet ki ebből a társadalmi szerepből. De hogy a születés dönt el mindent, ezt tudja Miklós is, ezért kéri jussát bátyjától: *pénzt, paripát, fegyvert*. Ezek azok a nemesi külsőt meghatározó dolgok, amelyekre Toldinak szüksége van ah-

---

² PATAKI Ferenc 2002. *Identitás – személyiség – társadalom*. In: *Szociálpszichológia (szöveggyűjtemény, vál.: LENGYEL Zsuzsanna)*. Osiris, Bp. 513.

hoz, hogy el tudja fogadtatni „ÉN”-azonosságát a társadalommal. Hogy mennyire igaza van, azonnal kiderül, amikor Bencétől megkapja a száz aranyat: tudja, milyen lovat, milyen fegyvert, milyen páncélt kell vennie, sőt másnap azt is tudja, mit és hogyan kell tennie, amikor a lovagi párviadalra sor kerül.

Az efféle külsődleges identitásprobléma a merev hierarchiájú, hagyományos társadalmakban fordulhatott elő (jól eljátszanak vele például a Mátyás-mesék vagy akár Mark Twain *Koldus és királyfi* című regénye).

Arany János a saját családjában, saját sorsában élte meg ezt a konfliktust. Tudjuk, a család őrizte a hajdúnemességet igazoló oklevelet, de annak érvényességét, elfogadását nem tudták elérni a kor hatóságainál. Hogy a költőt mennyire elkísérte ez a csalódás, azt jelzi, hogy még a *Toldi szerelme* ars poetica-szerű zárlatában is visszatér rá:

*Ami úgy is történt: gyarapodott névvel
Háromszáz esztendőn át mindenik évvel,
Nem is hagyta Miklóst homályba borulni
A Nagyfalusi és Szalontai Toldi.
Szolgálta királyát, – majd a fejedelmet,
Kinek én ezt íráim tört címere mellett
Zárt sisakon s pajzsom kézbe' kivont kardú
Nagyfalusi Arany, szalontai hajdú.*

A Toldi estéje

A „NEMZETI” és az „EURÓPAI” identitás konfliktusa

A *Toldi estéje* 1848 nyarán lényegében készen volt, de az 1854-es megjelenéséig Arany még simított rajta. Így a nemzeti katasztrófa hatására nyilván még sokkal tragikusabbá vált az az alapvető probléma, melyet bizonyos szempontból azonnal érzekelték vele kapcsolatban, s amely azóta is meghatározza a vele kapcsolatos közfelfogást.

Nem akármiről van itt szó, hanem arról, hogy Kölcsey híres, *Búcsú az országos rendektől* című beszédének sokat idézett szavai: (*Jelszavaink valának: haza és haladás*) az idők változásával gyökeresen ellenkezőjükre fordultak: kiderült, hogy 1849 után az a kérdés: „haza vagy haladás?”, vagyis: „nemzeti ellenállás vagy osztrák-németes modernizáció?”

Ez a központi gondolat állítja szembe a *Toldi estéjében* egymással Lajos király olaszosodó udvarát és Toldit, ezért van, hogy ott szinte már el is feledték Miklóst, aki maga is idejétmúltnak érzi magát: a mű elején halni készül. Ez a két, ellenségesnek tűnő felfogás feszül egymásnak a mű tetőpontján, amikor a király meglátogatja a halálos ágyán fekvő Toldit, aki így végrendelkezik:

*„Szeresd a magyart, de ne faragd le” – szóla
„Erejét, formáját, durva kérgét róla:
Mert mi haszna símább, ha jól megfaragják?
Nehezebb eltörni a faragatlan fát.”*

[...]

*A király pediglen így felelt szavára:
„Hogyne lenne gondom az öreg szolgára?
S a magyart, a népet, mikor nem szerettem? –
Birodalmát három tengerig vettem.”*

És még csak most következik a legfontosabb gondolkör. Az, amelyik a magyar történelmet Gézától, Istvántól kíséri. Ez pedig nem más, mint a nemzeti identitás kérdése. Hogy vajon a hagyományos magyar-identitás hogyan egyeztethető össze az Európába való beilleszkedéssel? Vajon a mindenkori modernitáshoz való kényszerű felzárkózás nem jár-e a hagyományos magyar értékek elvesztésével? S vajon az ezekhez való merev ragaszkodás nem vezet-e a magyarság lemaradásához, pusztulásához.

*„Hajt az idő gyorsan – rendes útján eljár –
Ha felülünk felvesz, ha maradunk, nem vár;
Változik a világ: gyengül, ami erős,
És erős lesz, ami gyenge volt azelőtt.*

*Hajt az idő, nem vár: elhalunk mi, vének,
Csak híre marad fenn karunk erejének:
Más öltöbéli nép, más ivadék nő fel,
Aki ésszel hódít nem testi erővel.*

*Ím az ész nemrég is egyszerű port talált,
Mely egész hadakra képes szórni halált;
Toldi vagy nem Toldi... hull előtte sorban:
Az ész ereje győz abban a kis porban!”*

Beszélgetésük kiegyezés nélkül, lezáratlanul végződik. Mi pedig, százhatvan évvel a mű megjelenése után sem tudunk könnyen válaszolni. Mert érezzük Toldi igazát, amit halálával hitelesít. De érezzük bukását, tragédiáját. És érezzük a király igazságát is. S hogy Arany milyen hihetetlen tudatossággal komponál, azt a király imént idézett szavai mutatják, melyeket viszont az első mű előhangja igazol:

*Ez volt ám az ember, ha kellett, a gáton,
Nem terem ma párja hetedhét országban;
Ha most feltámadna, s eljöne közétek,
Minden dolgát szemfényvesztésnek hinnétek.*

Lám, a magyarság megvan még, de a Toldik ideje réges-régen elmúlt – mondja Arany, aki ezt a konfliktust is testközelből tapasztalta meg, amikor

nagykőrösi tanárként szembetalálta magát az új osztrák tanügyi rendelettel, az *Entwurf*al. Ez porosz és francia mintára modernizálta a gimnáziumi oktatást, ugyanakkor világos volt, hogy a bevezetés módja, az új feltételek előírása, a német nyelv szerepének növelése a legtöbb magyarországi felekezeti gimnázium nyilvánosságát kétségessé teheti. A nagykőrösi református gimnázium a város nagy anyagi áldozatának hála megtartotta nyilvános főgimnáziumi státuszát, így jött létre a nevezetes, hét akadémikust felsorakoztató „nagy tanári kar”.

A nemzeti identitás válsága pedig tart ma is. A múltba fordulás újra könnyen tévútra vezethet. Vajon ma is még a „puszta, a csikós, a gulyás, a délibáb és »Puskás Öcsi« országa” volnánk?

Talán ideje volna a nemrég elhunyt Hankiss Elemérre hallgatnunk: *Találjunk ki egy jobb országot!*³ Találjuk ki (a modern) Magyarországot!

A *Toldi szerelme*

Az „EGYÉNI” és „SZEMÉLYES” identitás konfliktusa

Ez a trilógia legutolsó, legnagyobb terjedelmű része. A *Toldi estéje* és a *Toldi szerelme* megjelenése között egy negyedszázad telt el, benne a Bach-korszakkal, a kiegyezéssel, a gyors modernizáció megindulásával. Bizonyos értelemben megkésett mű, hiszen az elbeszélő költemény (vagy verses regény, amely felé egyesek szerint műfajilag eltolódott a *Toldi szerelme*) már „kiment a divatból”. Ilyen terjedelmű verses mű olvasására akkor már igen kevesen vállalkoztak. Ez pedig kissé meg is pecsételte sorsát. S Arany nem volt olyan szerencséje, mint barátjának, Madách Imrének, akinek műve újjászületett a színpadon, és ottani sikere azóta is töretlen.

A *Toldi szerelme* inkább filmre, tévésorozatba kíváncoznék, csakhogy hol találni ma egy olyan rendezőt, aki bele merne, bele tudna fogni egy ilyen műbe. Várkonyi Zoltán megtehetné volna, sajnos az ő figyelmét elkerülte Arany remekművének korszerűsége.

Így – bár a köztudatban benne él, olvasni mégis kevesen olvasták/olvassák. Annál is kevésbé, mert már az első kritikák is vegyesek voltak, mentették a művet a részletek szépségével, a koncepció és kompozíció hibáival szemben. Már Riedl Frigyes kimondta az ítéletet: *Nagyjában tekintve, három réteget lehet a Toldi szerelmében megkülönböztetni: egy a lovagkor kalandjait és erkölceit feltüntető derült eposzt: a Daliás időket (a mai alakban az I. éneket és a II. ének 1–34. versszakait), egy lélektanilag részletesen rajzolt szerelemnek, Toldi és Piroška viszonyának történetét, mely a mű zöme, Arany legnagyobb remeke, harmadszor egy bő, kissé fárasztó toldalék-*

³ HANKISS Elemér 2015. *A befejezetlen ember*. Helikon, Bp. 239.

kompozíciót, mely Nagy Lajos olasz hadjáratának fő eseményeit, várívását és bosszúállását adja elő.⁴

A végső szót egyelőre, úgy tűnik, Keresztury Dezső mondta ki: *A magyar-rázók igényesebbje általában az első hat éneket tartja a mű igazán sikerült részének.[...] Bizonyos, hogy igen különmemű, egybeszövött s mégis szétartó elemeivel inkább gomolygó, mint kristályos egység.*⁵

Igaz ugyan, hogy Csűrös Miklós egy tanulmányában már 1982-ben felhívta a figyelmet arra, hogy *a vezérmotívumok egyikét az inkognitó: az álruha, az álarc, a színlelés mozzanatában fedezzük föl: annyiszor s oly leleményesen variálva kerül elő, hogy jelentése, jelentősége túlnő az egyedi előfordulások összegén, a világgkép emblémájává, a költői mitológia szimbólumává válik.*⁶

Keresztury teljes Arany-monográfiája⁷ kiadásakor mégsem változtatott korábbi véleményén.

Úgy gondolom pedig, érdemes a Csűrös Miklós jelezte úton elindulni. A motívumismétlődésnél ugyanis sokkal többről van szó. Mert igaz ugyan, hogy a *Toldi szerelme* cselekménye sokkal bonyolultabb a két korábbi műnél, de a felvett és levett álarcokra, szerepekre épülő kompozíció kristálytiszta szimmetriára épül.

S ha így közelítünk hozzá, a *Toldi szerelme* is a helyére kerül. A műben végig ember és társadalmi szerepe kettészakadásának vagyunk tanúi. Hogy miről van szó, azt jobban megértjük, ha figyelembe vesszük Jan Assmann felfogását az „ÉN”-identitás részeiről: *az Énen belül továbbá különbséget teszünk „egyéni” és „személyes” identitás közt. Az egyéni identitás az egyén tudatában kiépült és fenntartott kép az őt mindenki mástól („szignifikánsan”) megkülönböztető vonásokkal [...] Ezzel szemben a személyes identitás az egyén minden olyan szerepének, tulajdonságának és képességének foglalata, melyek a társadalmi építmény speciális konstellációiba tagolódása révén hárulnak rá.*⁸

Hogy ez mennyire aktuális, azt hadd igazoljam ismét Pataki Ferenc szavaival: *Még inkább kiéleződnek az identitásproblémák akkor, ha a társadalmi változások üteme oly sebes lesz, hogy már az egymást követő nemzedékek sem tudják változatlan alakban átszármaztatni öröklött identitásmintáikat. [...] ha az azonosság tudat elveszti ezt a különös minőségét, s az identitásérvényesítési törekvések kudarcainak megtapasztalása vagy a környezeti*

⁴ RIEDL Frigyes 1982. *Arany János*. Szépirodalmi, Bp. 178.

⁵ KERESZTURY Dezső 1987. *Csak hangköre más*. Szépirodalmi, Bp. 624.

⁶ CSÜRÖS Miklós 1983. *Közelítések a Toldi szerelméhez*. In: *Arany János Centenárium Emlékezés* (szerk.: CSÁKY Edit és NOVÁK László). Arany János Múzeum, Nagykőrös. 67–74.

⁷ KERESZTURY Dezső 1990. *Mindvégig*, Szépirodalmi, Bp.

⁸ JAN ASSMANN 2013. *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Bp. 134–135.

minősítések kedvezőtlenre fordulása következtében megszűnik hozzájárulni az egyén kedvező önértékelésének fenntartásához, akár gyökeres átrendeződések – identitásváltsók, -kiürülések, -tagadások és -váltások – kiindulópontja és serkentője is lehet.⁹

A társadalmi változásoknak ezt a felgyorsulását élte meg, és az ÉN-identitásra tett hatását mutatta be Arany János a *Toldi szerelmében* (gondoljunk csak bele, hány „rendszer váltást” élt meg ő maga). A műben döntő motívumként megjelenő, az „ÉN”-identitás belsejében történt szakadás, az ember és szerepe közötti szakadás napjaink egyik legsúlyosabb problémája.

Ezt írja le Esterházy Péter a rá jellemző meggyőző erővel az *Élet és irodalom* című munkájában: *Ez azért meglepett. Mi is? Hogy az író író és a kiadó kiadó? Nemcsak (noha bárminő ilyen azonosság, vaskos meglepetés.). Inkább az, hogy itt a világ nincsen kettérepesztve magánra és hivatalosra, a kiadó (hogy úgy mondjam mint ember) mindig kiadó, egész álló nap és egész álló éjszaka az, az álmaimban is az, pontosabban ő az, aki, és akisága nem változik a munkaideje befejeztével.¹⁰*

Vonzó kép. S vele szemben Arany János, a költő, aki a hivatali időben tanár, társasági elnök, főtitkár, lapszerkesztő, s ki tudja, mi nem még.

S a megoldás? Menekülés, kilépés a társadalomból? Lehet az alkoholba menekülni (mint a műben Toldi kétszer is) vagy a halálba, az apácázárdába (mint Piroska), vagy úgy, ahogy Toldi Miklós teszi a XII. ének végén, illetve minden szerepet, végképp kilépve a társadalomból:

*Amelyik ellenben részeg, vagy garázda,
No! abbul a násznagy a lelket kirázza;
Toldi az a násznagy; – de ha békén hagyják,
Szótlan az asztalfőn öntözi bánatját.*

Ahogy Arany János is teszi, mikor végre teheti, a Margitszigeten, *A tölgyek alatt*.

Számunkra is ismerős helyzetek. És ha számításba vesszük a napjainkban jelentkező szakadást a generációk között, a fiatalok kivonulását a plázák világába vagy a virtuális térbe, no meg az öngyilkosságok magas arányát, láthatjuk, mennyire oda kellene figyelniünk erre az Arany előre jelezte válságra. S mennyit nyerhetnénk, ha új szemmel tudnánk nézni a *Toldi-trilógiára*.

⁹ PATAKI Ferenc i. m. 513–514. és 522–523.

¹⁰ KERTÉSZ Imre 1993. *Jegyzőkönyv és ESTERHÁZY Péter Élet és irodalom*. Magvető – Századvég, Bp. 45.